

Максим ГОРЮНОВ
**Російська філософія, Її Імперська Величність
і ліки від душевних ран:
ким є російські філософи й чого вони хочуть?**

*Максим Горюнов – філософ, оглядач Forbes,
The Moscow Times, Intersection, Fergana.ru.*

Російська філософія – це специфічна російська філософська школа, головною темою якої є охорона російського імператора від критики всередині країни. Діяльність російських філософів – це переконувати російських громадян у справедливості та раціональності кожного рішення імператора. Політичний устрій Росії, попри революції, мало змінився. Розроблені в ХІХ столітті прийоми захисту імператора від буржуа й, умовно кажучи, селянського обурення багато в чому залишаються актуальними й донині. Захищаючи імператора, російські філософи, з одного боку, долучаються до щоденної полеміки в медіа. З другого, – множать образи правильної, з позиції безпеки російської влади, поведінки. Вдаючись до специфічної аргументації, вони передусім закликають відмовитися від активної громадянської позиції. Може йтися про особливу інтерпретацію євангельських заповідей, звернення до родини, апелювання до середньовічної та імперської естетики. Ідеологія російських філософів, попри орієнтацію на волю імператора, може допомагати російським громадянам. Вона вказує росіянам на стратегію існування, покликану уникати конфліктів із імператором. Ця стратегія, окрім захисту, морально обґрунтовує лояльність. Російська філософія підносить лояльність на релігійні висоти, подаючи її як служіння Богові. І тим самим приховує її правдиву політичну суть. Російський філософ ніколи не усвідомлює власну роль у політичній системі Росії. Це надає його ідеям переконливості, а проповідь робить яскравішою та принагіднішою.

Ключові слова: російська філософія, імператор, захист престолу, мальтузіанська економіка, Ancient Regime, селянин, виживання

Я стверджую, що «російська філософія» є унікальною філософською течією. Такою ж, як феноменологія чи сучасний нам спекулятивний реалізм. Слово «російська» в цьому випадку не має жодного стосунку до національності. Належить розрізняти ту філософію, яка є російською (себто оригінальною філософською школою), і ту, яку просто написано російською мовою. В Росії були чудові кантіянці, феноменологи, позитивісти, марксистки, анархісти, постмодерністи та ін. Як стверджують історики, внесок російськомовних авторів у розвиток ідей цих та інших філософських шкіл є доволі вагомим. Скажімо, знаменитий коментатор Гегеля Александр Кожев мав відчутний вплив на інтелектуальне життя Парижа. Ідеями Кожева цікавилися Сартр, Камю, Іпполіт, Батай, Штраус, Шміт¹.

Російська філософія як філософська течія – дещо геть інше. Навряд чи Кожев має до цього якийсь стосунок. Окрім уміння писати російською, його з російською філософією нічого не пов'язує. Навряд чи Сартр здогадувався про її існування. Російська філософія – окрема філософська течія, що існує винятково в Росії, і за її межами відома хіба спеціалістам із ідеологій.

Враховуючи особливості російської імперії, її культурний вплив іде слідом за політичним і майже ніколи не випереджає його. Якщо йдеться про західні кордони Росії, то що дали від Смоленська в бік Берліна й Парижа, то менше є людей, готових витратити свої час та енергію на вивчення робіт Константина Леонтьєва, Михайла Каткова та Івана Ільїна. В межах кордонів східних і південних, аж до Китаю, російська філософія має певний успіх. Її відносний успіх на теренах Середньої Азії, очевидно, є явищем тимчасовим, зумовленим колоніальними інерціями.

Чим же є російська філософія і чим вона відрізняється від тієї ж феноменології?

Почнемо з другого запитання. Як і будь-яка філософія, російська містить відповіді на так звані «граничні запитання». Вивчаючи мислителів, чії тексти, на думку академії, належать до російської філософії, ми отримуємо цілий набір таких відповідей. І, звісно, оригінальну аргументацію на їхню користь.

Напозір в аргументації, до якої вдається російська філософія, є, на відміну від інших філософських систем, чимало елементів, запозичених із літератури. Загалом відсилання до літератури – не таке вже й рідкісне явище у філософії. Особливо коли йдеться про ХХ століття. Альбер Камю, як відомо, охочіше писав прозу, а не строгі послідовні трактати, укладені *more geometrico*, подібно до барокової «Етики» Спінози. Праці Ніцше, експерименти з малими й великими літературними формами, до яких вдавався пізній Сартр, свідчать, що філософія аж ніяк не цурається гри в царині смакових суджень. Російська філософія, як видається, грала в естетику частіше, аніж інші.

¹ Див. Александр Кожев, *Атеизм и другие работы*, пер. с фр. А.М. Руткевича и др. (Москва: Праксис, 2006), 7-45

Ще одна риса – і це по-друге – залученість у медіі. Російські філософи не живуть, на відміну від піфагорійців, у вежах зі слонової кістки. Вони – на сцені, перед публікою, шукають її уваги. Мова про публіцистичні колонки, аналітику, статті, писані на злобу дня. У наші часи можна додати також відео- та аудіозаписи, короткі нотатки у всіх без винятку соціальних мережах. Зокрема й тих, де є суворі обмеження щодо максимального обсягу повідомлення.

Зауважу, що й ця риса, якщо розглядати її окремо, не є чимось особливим. Представники багатьох філософських шкіл охоче йдуть у публіцистику й пишуть на замовлення всіх можливих редакцій. Досить пригадати недавню поїздку Бернара-Анрі Леві в Краматорськ разом із президентом України. А також регулярні виступи Славоя Жижека на ВВС в ролі політичного експерта. На цьому тлі поява російських філософів, прихильних до ідей російської філософії, у медіях не видається мені чимось нечуваним. Навіть навпаки – прагнення російської філософії бути актуальною, потрапляти в стрічки новин є цілком природними.

Тяжіння до літературності й естетизму, до медій, прагнення вийти за межі академічного середовища й звернути на себе увагу найширшої публіки – ці риси не вирізняють російську філософію на загальному тлі.

А що ж тоді вирізняє? Що є винятково російською темою?

Якщо звернути увагу на коло тем, якими переймається російська філософія, то з'ясуємо, що й тут усе доволі традиційно. Російські філософи, як і решта, шукають «сенса життя» так само наполегливо, як середньовічні алхіміки шукали філософський камінь.

Відмінності починаємо простежувати в тому, як російська філософія поводить з релігією. Не з релігією загалом, а з християнством. І не з будь-яким, не з Євангелієм як таким, а саме православ'ям. Під час читання робіт російських філософів може здатися, що, крім православ'я, інших християнських конфесій немає. Сотні сторінок у філософських трактатах російських філософів присвячено, приміром, апології ритуалу богослужіння. Вони не критикують усталену практику. Вони нею захоплені й вимагають від своїх читачів приймати її такою, якою вона є. Це показова вимога, повторювана з трактату в трактат: не намагайтеся зрозуміти. Прийміть богослужіння таким, яким воно є². Ірраціональність є вищою за раціональність. І до того вищою, що першу проголошують шляхом до Бога, а другу – дорогою в пекло.

Вимога бездумної покори очікувано переходить і на інші речі. Зокрема, на ставлення до політичної системи. Численні вади російського державного устрою належить приймати так, як приймають незбагненність православного богослужіння.

З питання про симпатію до політичного православ'я, як мені здається, й починаються ті особливості, які показують, чим російська філософія є насправді. І які опосередковано пояснюють увагу до медій і тяжіння до літератури.

² Павел Флоренский, *Философия культа* (Москва: Мысль, 2004), 35-78.

Неможливо не помітити, що є перелік тем, щодо яких російський філософ ніколи не матиме критичної позиції.

Російська філософія ніколи не критикуватиме православ'я. Це її непопушна й однозначна позиція. Хоч би на які компроміси наважувалася сучасна патріярхія, а в минулому – Священний Синод, російська філософія цілковито їх підтримує та виправдовує. Ті незначні зауваження, які вона час від часу робить, більше нагадують риторичні прийоми. Репутацію російської філософії, яка викришується об лояльність, належить регулярно поновлювати, звідси й критичні зауваги.

Російська філософія з великим захопленням ставиться до російської абсолютної монархії, до російської імперії і, хоч як би це дивно звучало, «до успіхів російської зброї». Російська філософія не оскаржує одноосібну владу. Але оспівує її як єдино правильну.

Російські філософи чимало й охоче розмірковували і розмірковують про війну, нове озброєння, армію. Розмірковують не як моралісти та історики. А як пропагандисти. Зброя та армія їх надихають³. Вони не соромляться пафосу знищення. Російські філософи радше прославляють війну і спонукають до неї. Судячи з їхніх колонок у газетах, дорікати російській владі вони будуть лише в тому, що вона провадить надто мало воєн і не так успішно, як могла б. У російському дискурсі російські філософи завжди на боці партії війни. Вони легко знаходять спільну мову з офіцерами вищого рангу та єпископами, які благословляють зброю. Надзвичайно складно знайти приклади того, коли під час бойових дій – будь-яких, не залежно від їхньої моральної та економічної доцільності, – російський філософ заговорив би про мир заради миру.

Розмірковуючи про економічні проблеми, російські філософи будуть використовувати мову війни. Чужою для них є мова ділової активності, звична для економічних видань. Вони її попросту не знають. Ближчою для них є мова воєнних зведень.

Російський філософ не буде говорити про нові технології, перспективи, швидкий добробут, досягнуті завдяки новизні. Російська філософія орієнтується на мальтузіанську та дарвінську реальність. Звичнішим для неї є світ ручної праці, масової неписьменності, високої дитячої смертності й страшних регулярних голодів, пов'язаних із неврожаннями. Автор, який опанував мову російської філософії, насторожено, майже істерично, ставиться до нового світу. Зниження смертності, зниження рівня насилля в суспільстві, пом'якшення звичаїв він сприймає радше негативно. На його думку, це є історичним непорозумінням. Світ економіки рано чи пізно – радше рано – відійде. І життя повернеться до середньовічних реалій. Найпоследовнішим

³ Наприклад, Владимир Эрн, «Меч и Крест», в *Сочинения* (Москва: Правда, 1991), 298-307; М. О. Меньшиков, составление, вступ. статья, послесловие М. Б. Смолина, Православный центр имперских политических исследований, *Национальная Империя: Сборник статей* (Москва: Имперская традиция, 2004).

у цьому розумінні є російський філософ Константін Леонт'єв, котрий відкрито зізнається в своїх симпатіях до середньовіччя. Леонт'єв відкрито захоплювався самоправством і жорстокістю, бачачи в них естетичну цінність, що, як йому здавалося, є вищою за будь-яку етику⁴.

Вибухове зростання добробуту внаслідок британської промислової революції є, з позиції російського філософа, явищем тимчасовим і нікчемним за своєю суттю. З позиції російської філософії, його не треба брати до уваги, а орієнтуватися слід на реальність, де половина дітей вмирає немовлятами, де в Петербурзі на престолі сидить імператор, а загарбницька війна є економічно вигідною затією, прибутковість якої перевершує будь-яку підприємницьку діяльність.

Важливою рисою російської філософії є зневага до поступу. Російська філософія завжди виступає за гальмування, відкочування в зворотному напрямку якогось золотого віку. Найчастіша вказівка – епоха панування Алексея Михайловича Тішайшого. Мовляв, тоді політичний устрій суспільства і, що у стократ важливіше для російської філософії, смисли, властиві суспільству, були близькими до ідеалу.

Російську філософію можна назвати філософією охорони. За її фанатичну, за межами здорового глузду й моралі, відданість правлячому дому. У такому розумінні є всі підстави вважати і марксизм російською філософією. Адже він виконував ту саму роль, що й чорносотенний консерватизм, який останні Романови взяли на озброєння заради захисту власних інтересів супроти дедалі сильнішого тиску знизу.

В XIX столітті російська філософія захищала Романових від прибічників поступу. В XX столітті вона захищала комуністичну партію від борців за свободу. В наш час вона захищає особисто президента від будь-якої можливої критики. Під захистом я маю на увазі надання послуг громадського адвоката. Російська філософія захищає свого єдиного на всі часи клієнта – російську владу. Не на звичайному суді, а на суді суспільної думки.

Якщо умовний російський імператор ухвалить помилкове рішення, яке спричинить значні негативні наслідки, російська філософія знайде в своєму арсеналі кілька переконливих аргументів. Цілком імовірно, що їх переконливість для стороннього спостерігача буде вельми сумнівною. З другого боку, російська філософія, як місцевий продукт, похідний від специфічних російських реалій, показує дивовижні результати саме всередині країни. Звідси згадуване прагнення до публічності й наголос на літературності. Російські філософи, захищаючи імператора, мусять жити в медіях, де на імператора постійно нападають. Щоб бути успішним у російських медіях, слід володіти літературним стилем. Так влаштовано увагу російського читача: аргумент,

⁴ Детально в: О. Фетисенко, *Гептастилисты: Константин Леонтьев, его собеседники и ученики (Идеи русского консерватизма в литературно-художественных и публицистических практиках второй половины XIX – первой четверти XX века)* (Санкт-Петербург: Пушкинский Дом, 2012).

що ґрунтується на естетичі, зачіпає його глибше, аніж аргумент, вибудований на логічній та фактичній суперечності.

Імператор, мальгузіянство, охорона: російська філософія живиться духом ХІХ століття.

Російська філософія – це специфічна російська філософська течія, що є сумою помилок двохсотлітньої давнини. Помилки про природу людини, ролі держави в економіці, освіті, науці, що дивовижно дожили до ХХІ століття.

Взірцевий російський філософ, який живе в наш час, – це людина з далекого минулого. Вона це усвідомлює і цим пишається. Її відсталість, несучасність є предметом її гордощів.

Але чи для всіх росіян російська філософія є переконливою? Звісно, ні. Використовуючи застарілу термінологію, можна сказати, що російська філософія популярна серед найбільш вужчих верств населення. Російську філософію визнають за філософію, її люблять і поважають власники дерев'яних хатинок із пічками, володарі вузьких і низьких квартир у п'ятиповерхових панельних будинках, ставропольські комбайнери і провідниці потягу Перм–Томськ. Російську філософію визнають чиновники (від найнижчого рангу до вищого середнього), провінційна інтелігенція, спеціальні робітники, військові, тваринники та аграрії. Представники нової, щойно зароджуваної верстви – козаків, – теж усі як один читають російську філософію. Авдиторія російської філософії – «русские люди», «государевы люди», «служащие службу». Одне слово, незаможні.

Російська філософія не має прихильників серед відвідувачів московських і пітерських кав'ярень середньої руки. Івана Ільїна та Фьодора Аксакова не поважають підписники респектабельних ліберальних ЗМІ. В московських кафе з російської філософії сміються, її зневажають.

Ця зневага нічим не подібна до тієї зневаги, яку відчувають, приміром, прихильники феноменології до прибічників спекулятивного реалізму. Або прибічники маоїзму до прихильників ідей інституційної економіки. У випадку з російською філософією зневага має класову природу.

Справді освічені й справді заможні зневажають той «опіум», яким отруюють себе неосвічені й незаможні, намагаючись прикрасити своє похмуре й безрадісне буття, сповнене насилля, принижень і матеріальних обмежень. Звісно, у такому розумінні російська філософія – найкращі ліки від суто російських душевних ран. Мабуть, найліпші з можливих. Використовуючи їх, росіяни краще адаптуються до російського культурного клімату. І до правового, і до культурного та політичного. Якщо є бажання жити в Росії та менше страждати, ліпше перейнятися ідеями російської філософії. Трактати російських філософів – це ті життєві правила, які допоможуть бути щасливими, попри відомі російські вади.

Читаючи Розанова, легше відмовитися від політичних амбіцій, небезпечних в обставинах вічного російського абсолютизму. Відійти від політики, замкнутися на родині, зосередитися на затишку. Без Розанова відмова імпе-

ратора враховувати думку громадян видається зневагою, що вимагає громадянської помсти. З Розановим – це третьорядна подія, на яку не варто й увагу звертати. Розчулення від ранкового богослужіння, від дитячого лепету, подружньої інтимності є важливішими за громадянську честь. Будь добрим сім'янином, віддай кесареві кесарева, позбудься громадянської гордині, не властивої правдивому росіянинові. Й будеш щасливим.

Російський буржуа пізнає російську філософію як голос принижених і зневажених. Важлива деталь: це голос не тих, хто готовий перевернути світ у пошуках справедливості й процвітання. Це голос тих, хто змірився, здався. Хто надає перевагу безпечному мовчанню заради збереження того малого, що людина має. Хто аранжує своє смирення тезами й образами, запозиченими з російської філософії.

Буржуа з його економічною грамотністю й відносною політичною адекватністю є ворогом російської філософії. Люди, котрі вірять у правдивість написаного в книжках російських філософів, у відповідь ненавидять буржуа.

Незрозуміло, як можна жити в світі, де загроза голоду перестала бути актуальною десятиліття тому, і при цьому співчувати ідеям, народженим у напівголодному світі, сповненому насилля? З другого боку, хіба не парадоксальним є існування ритуальних жертвопринесень, приміром, в арабському світі? Хіба не поєднуються будівництво надсучасних аеропортів і жертовні тварини?

Не варто забувати – і це ще одна важлива деталь, – що російська філософія завжди перебуває коло імператорського трону. А трон, попри всі революції, досі стоїть. Можна як завгодно довго сперечатися про легітимність осіб, які його обіймають. Але суті це не змінює. Трон є, як і є той, хто його обійняв. А отже, є місце і для російської філософії. Вона народилася в світі, де є самодержавний цар, нікчемна верства європейських буржуа і океан злиденних підданих, які через страх лояльні до імператора, але водночас через задрощі ненавидять буржуа. І доки цей світ існує, в російській філософії буде потреба.

Російські філософи не бувають самі. Вони горнутья до імператора. Саме він, російський імператор, є їхнім батьком. Російська філософія виникла не сама собою. Її появу в буквальному розумінні санкціонувала воля імператора⁵. Російська філософія, намагаючись набути респектабельного вигляду, вдає, що зародилася сама, вийшла з народу. Але насправді її радше випустили в народ, перед тим докладно вивчивши.

Пов'язаність із народом – геть не випадкова деталь. Якщо придивитися до теоретичних конструкцій російської філософії, то побачимо своєрідне повторення найтемніших і найдикіших вірувань російських селян. Росій-

⁵ М. Р. Демин, «Дилемма профессии: советские институты и современная университетская философия в России», в *Науки о человеке: история дисциплин*, под редакцией И. М. Савельевой и А. Н. Дмитриева (Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015), 483–508.

ська філософія нагадує гармонізовану народну пісню. Колись її знайшов етнограф і записав. Згодом нею зацікавився композитор. Він її опрацював, надав блиску. Коли хор виконує цю народну пісню правильними, з позиції музичного мистецтва, голосами, можна легко помилитися: припустити, що це і є оригінальний твір, що народився в кабінеті композитора завдяки силі його генія. А її похмурість і певна журливість – адже йдеться про російську філософію – є стилістичними рисами цього автора.

Якщо зіставити праці Івана Ільїна, якого так люблять сучасні російські чиновники, з записами й матеріалами етнографів, зібраними десь по той бік Волги, то помітимо повтори. Ільїн каже й думає так, як казав би й думав селянин будь-якої губернії, якби вмів користуватися літературною російською мовою і писати. Роздуми Ільїна про природу держави, про те, як слід жити, яких цілей прагнути, чого досягати, повторюють роздуми знаменитих мужиків Толстого. Враховуючи орієнтацію російської філософії на волю імператора, логічно припустити, що тут є якась пастка. Російський філософ, захищаючи трон від внутрішніх ворогів, використовує для захисту риторичні ходи, переконливі для тих-таки етнографічних селян. Простіше переконувати, розмовляючи мовою того, кого хочеш переконати. Російські філософи розмовляють мовою селян.

Запитання: чому російська філософія апелює саме до селян і опосередковано до російської аристократії? Чому вона не апелює до буржуазії та пов'язаної з нею ідеї моралі та добробуту?

Як на мене, зумовлено це специфікою російського суспільства. В тому, як мало воно цікавиться культурою. Ступенем його архаїчності та неповороткості. Відстороненням від сучасності. Російська імперія застигла в часі, коли вона була справді успішною. Маю тут на увазі епоху, що почалася з захоплення Парижа й завершилася поразкою в Кримській війні. Епоха, про яку писав Лев Толстой у романі «Війна і мир».

У Толстого Росія і постає безсумнівно європейською країною. Росіяни розмовляють європейськими мовами, зі смаком носять європейське вбрання. В них немає нічого екзотичного, дивного, орієнтального. У «Війні й мирі» немає і тіні Чаадаєвого та Радищєвого сарказму. Немає слідів здивування та зневаги, властивих описам Росії де Кюстїна. Росія Толстого в усьому її реальному та уявному блиску бере участь у тодішній світовій політиці, нескінченно розширюється на південь і схід. Захоплює одну по одній нові колонії, готова конфліктувати з британською імперією за владу над Азією. Відчуття світової держави, відчуття карколомного, планетарного, небувалого успіху від потрапляння до вищої ліги, – здається, згодом це більше не повторювалося. Звідси, мабуть, і це зациклення на реаліях ХІХ століття.

Підсумовуючи, ідеться про ідеальне уявлення росіян про самих себе. Вони природно й дуже очікувано тягнуться до старих фотографій. Там вони ліпше виглядають. І, до речі, туга й певна похмурість, властиві російському культурному простору є, цілком можливо, тугою за тією-таки втраченою величчю, про яку так багато і так охоче розмірковують сучасні російські фі-

лософі. Хоч би як дивно це звучало, але перемога над Німеччиною не дала росіянам образу, зіставного з «Війною і миром». Роман Толстого – це блиск, вишуканість, естетична досконалість. Перемога сталінської Росії, на відміну від александрівської, залишилася без оформлення, попри зусилля радянських діячів культури. Рядовому росіянину простіше вибудувати індивідуальну ідентичність, спираючись на міт Толстого. Він є яскравішим, цікавішим, піднесеним.

Я стверджую, що жодна з тем, до якої звертаються російські філософи, не з'являється випадково. За кожним їх рухом стоїть одне-єдине завдання – охорона трону. В російській філософії немає іншого завдання. Якщо вона порушує теми родини та сексуальності, як у Розанова, або чистої естетики, як у Леонтєва, то робить це не тому, що цікавиться самими проблемами. І не заради того, щоб знайти відповіді на сумнозвісні прокляті запитання. Пошуки здаються геть безкорисливими, породженими чистим філософським подивом і бажанням зрозуміти. Не буде помилковим і припущення, що пошуки не завжди починалися з вигоди імператора. Але вони завжди приводили до неї.

Логічніше було би визначити російську філософію як систему поглядів, яку російські пропагандисти розробили як засіб для охорони трону. Охороною російська філософія почалася і охороною скінчилася. Російська філософія безумовно відповідає на прокляті запитання. Але таємна суть цих відповідей – зробити так, щоб майно імператора залишалося цілим і неушкодженим. Так було за Романових, так є нині і так буде завжди.

З російської переклала Роксоляна Свято

Maksim GORIUNOV

Russian Philosophy. Her Imperial Majesty and Balm for Wounds of the Soul: Who are Russian Philosophers and What Do They Want?

*Maxim Goryunov – philosopher, reviewer for Forbes,
The Moscow Times, Intersection, Fergana.ru.*

The field of Russian philosophy is a particularly Russian philosophical school, whose main subject is to defend the Russian Emperor against criticism from within the country. The work of Russian philosophers was to convince Russian subjects of the fairness and rationality of the Emperor's every decision. Revolutions notwithstanding, Russia's political system has changed very little. The techniques of defending the Emperor from bourgeois and peasant discontent first developed in the 19th century, and remain largely relevant to this day. By defending the Emperor, Russian philosophers participate

in the day-to-day polemics in the media. They also multiply the images of correct, authority-approved behavior. They turn to particular argumentation to discourage an active civic stance, above all. They may be offering particular interpretations of Gospel parables, appeals to family values or to medieval, or imperial esthetics. For all of its mindfulness of the will of the Emperor, the ideology of Russian philosophers may help Russian citizens. It points to a strategy of existence aimed at avoiding conflict with the Emperor. In addition to providing protection, this strategy makes a moral case for loyalty. Russian philosophy elevates loyalty to the heights of religion, treats it as service to God, and thus hides its true political essence. The Russian philosopher is never fully aware of his role in Russia's political system. This makes his ideas convincing, while also making his pronouncements more colourful and attractive.

Keywords: Russian philosophy, Emperor, defense of the throne, Malthusian economics, Ancien Regime, peasant, survival

Bibliography

Demin, M. R. "Dilemma professii: sovetskie instituty i sovremennaia universitetskaia filosofiiia v Rossii". V *Nauki o cheloveke: istoriia distsiplin*, pod redaktsiei I. M. Savel'voi i A. N. Dmitrieva. Moskva: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2015, 483–508.

Ern, Vladimir. "Mech i Krest". V *Sochineniia*. Moskva: Pravda, 1991, 298–307.

Fetisenko, O. *Geptastilisty: Konstantin Leont'ev, ego sobesedniki i ucheniki (Idei russkogo konservatizma v literaturno-khudozhestvennykh i publitsisticheskikh praktikakh vtoroi poloviny XIX – pervoi chetverti XX veka)*. Sankt-Peterburg: Pushkinskii Dom, 2012.

Florenskii, Pavel. *Filosofiiia kul'ta*. Moskva: Mysl', 2004.

Kozhev, Aleksandr. *Ateizm i drugie raboty*. Perevod s frantsuzskogo A. M. Rutkevicha i drugikh. Moskva: Praksis, 2006.

Men'shikov, M. O., sostavlenie, vstup. stat'ia, posleslovie M. B. Smolina, Pravoslavnyi tsentr imperskikh politicheskikh issledovanii. *Natsional'naia Imperiia: Sbornik statei*. Moskva: Imperskaia traditsiia, 2004.